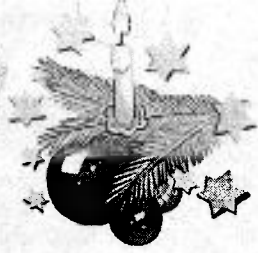

Свята зимового циклу

Календар українського селянина XIX – початку XX ст. являв собою своєрідну енциклопедію народної мудрості, неписаний розпорядок життя хлібороба. Календарні звичаї та обряди формально узгоджувалися з річним літургічним циклом православної церкви, проте дійсною основою «побутових святців» був трудовий сільськогосподарський календар.

До складу річного аграрного кола входили зимові, весняні, літні та осінні свята, обряди і звичаї. Обов'язковими компонентами календарних свят українців були обрядовий стіл, господарська і сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, ритуальні обходи і поздоровлення, рядження і маскування, драматичні сценки, розваги, спортивні змагання тощо. Свята супроводжувались виконанням календарно-обрядових пісень.

Завдання календарної обрядовості відповідали корінним прагненням хлібороба: забезпечити добробут і щастя родини, щасливий шлюб для молоді, високий урожай та плодючість худоби, відвести всіляке зло, передбачити майбутнє і вплинути на нього. Довгі століття через свята і обряди старші покоління передавали молодим свою любов до праці, волелюбність, гостинність, життєрадісність. Свята задовольняли духовні й естетичні потреби народу, в них проявлялися його почуття, таланти, здібності.

Досвід показує, що найбільш життєстійкими й здатними до дальшого розвитку виявляються ті форми календарної обрядовості, що втратили тісний зв'язок із релігією і трансформувалися в явище народного мистецтва, святкової розваги. Елементи календарних свят та обрядів нині широко використовуються у творчості професійних та самодіяльних митців, у декоративно-прикладному і театральному мистецтві тощо. Традиційні свята і обряди чимдалі активніше входять у систему сучасної культури.

Свят-вечір (Багата кутя, Вілія, Коляда)

Вечір 24 грудня за ст. ст. напередодні Різдва. З ним було пов'язано багато звичаїв і обрядів.

24 грудня нічого не їли до вечора, поки не з'являлася перша зоря на небі (*вірили, що саме в цей час народився Ісус Христос*). Підготовка до святкової вечері носила урочистий характер і розгорталася як справжній ритуал. За уявленнями, всі предмети, які мали відношення до обрядового столу, набували чудодійної сили.

На покуті під образами розстеляли чисте сіно, на яке ставили горщики з кутею та узваром. Подекуди їх покривали обрядовим хлібом – книшем. При цьому господиня наслідувала квоктання курей – це мало забезпечити їх високу несучість наступного року. Якщо в господарстві були бджоли, то господар, одягнувши шапку й рукавиці, ніс кутю, імітуючи їхнє гудіння.

Широко побутував звичай ставити на покуті сніп із жита, пшениці або вівса (*дідух, квідник, коляду*). Іноді в нього встромляли косу, серп, граблі, що символізувало успішну працю в наступному аграрному сезоні. На Свят-вечір робили деякі прогнози й ворожили. Зокрема вважалося, що зоряна ніч перед Різдрвом обіцяла врожайний рік. Якщо зварена кутя виходила з верхом, це віщувало верховаті стоги. За довжиною стеблини соломи, яку виймали з-під святкової скатертини, гадали, кому судився вік довгий, а кому короткий.

До Свят-вечора готували чітко визначену кількість страв (7, 9 чи 12), використовуючи майже всі наявні у господарстві продукти, за винятком ско-

ромних. Сама трапеза проходила з додержанням певних правил і нагадувала розгорнуте обрядове дійство. Обов'язково запалювали воскову свічу. Господар курив ладаном у хаті й читав молитву, щоб відвернути злі сили. Захисну функцію виконували також звичаї закликання морозу, обряди, якими застерігалися від бурі, хижих звірів, відьом, чарівників та ін. Існувало й повір'я, що той, хто спить у ніч перед Різдрвом, проспить царство небесне.

На Свят-вечір було прийнято вшановувати померлих і живих родичів. Для перших залишали рештки їжі на столі (*мити посуд у цей день вважалося за гріх*). До живих посилали дітей зі святковими стравами. Приймаючи їх, господарі дякували і теж передавали такі самі страви зі свого столу. Це символізувало спорідненість сімей, їхню приязнь і взаємну щедрість. Дітей, які приносили вечерю, частували, обдаровували гостинцями.

Колядування

Давній звичай зимових (переважно різдвяних) обходів із виконанням величально-поздоровчих пісень (колядок) і речитативних формул (віншівок). Група чоловіків, неодруженої молоді, дітей заходила на подвір'я кожної хати, славила господарів, бажала їм здоров'я, щастя, щедрого врожаю, достатку, за що отримувала певну винагороду. В основі цих обходів лежала магічна ідея «першого дня», згідно з якою побажання, висловлені на новорічні свята, мали стати реальністю.

Колядування є позацерковним звичаєм, однак із часом він був частково християнізований. Тому в тематиці колядок представлені як релігійні, так і світські мотиви – мирної хліборобської праці, козацьких військових походів, громадського та сімейного побуту тощо.

Звичай колядування, як і щедрування, відіграв важливу роль у розвитку народної музично-пісенної творчості. Новорічні наспіви виконувалися колективами (співочими ватагами, гуртами) різного складу: парубочими, дівочими, дитячими, старшого віку. Це визначало певні особливості їхньої мелодики, ритму й навіть змісту. Дитяче колядування мало спрощену форму – в основному це прохання винагороди.

Гуртувалися колядники за територіальним принципом – по окремих вулицях або кутках. Обов'язково обирали серед себе старшого (отамана, березу) та міхоношу, який носив зібрані продукти. До складу ватаги нерідко входили музики й танцюристи.

У різних місцевостях Коза мала свої відмінності. На Східній Україні переважали обходи із різдвяною зіркою, на Західній – із ляльковим або живим вертепом. Крім релігійної народної драми, розігрували театралізовані сценки з масками дохристиянського походження.

Зірка – традиційний атрибут різдвяного обряду колядування. Пов'язаний з євангельською легендою про Христа, чудесне народження якого провістила «віфліємська зоря». Виготовляли зірку, як правило, із звичайного решета, до якого при-

лагоджували «роги» (5, 6, 9, 10 чи 12) та обклеювали різнокольоровим промасленим папером, прикрашали фольгою, стрічками й китицями. До бокових стінок зірки часто кріпили картинки на релігійні сюжети, а всередину вставляли свічку, утворюючи щось на зразок «чарівного ліхтаря». Подекуди робили так, щоб зірка могла обертатися навколо своєї осі.

«Коза» – театралізований обряд-гра з масками, що мав свій усталений сценарій, пісенний і музичний репертуар. Названий за головним персонажем – парубком, перевдягненим козою (вивернутий кожух і дерев'яний макет голови тварини). Центральним моментом ритуального дійства був танець кози, її «вмирання» і «воскресіння», що символізували циклічний круговорот часу, прихід нового року. Землеробська спрямованість обряду яскраво розкривається у супровідній пісні:

*Де коза ходить, там жито родить,
Де не буває, там вилягає.
Де коза ногою, там жито копою,
Де коза рогом, там жито стогом.*

Із плином часу обряд утратив свою первісну магічну функцію і трансформувався в народну пародійно-гумористичну виставу. Крім центральної зооморфної маски, в ній діяло багато побутових персонажів: Дід, Баба, Лікар, Жандарм, Єврей, Циган, Турок, Гончар, Юрист та ін.

Вертеп (шопка, бетлегем, стаєнка, каплиця) – популярний у XVII–XIX ст. пересувний ляльковий театр, з яким виступали на ярмарках, міських та сільських майданах, а частіше ходили по хатах у святкові дні. Спочатку творцями й виконавцями вертепних драм були бурсаки та «мандрівні дяки», пізніше – мандрівні групи артистів. На відміну від Західної Європи, де вертеп довгий час функціонував у лоні церкви, у східнослов'янських народів від самого початку він мав тісний зв'язок із демократичною театрално-видовищною культурою.

Вертеп, з яким ходили колядувати на Західній Україні, був невеликий за розмірами і нескладний за виконанням. Своєю формою він нагадував селянську хату або церкву. Його обклеювали різнокольоровим папером, оздоблювали малюнками й образками відповідного змісту. Всередині скриньки встановлювалися примітивні ляльки або ж просто різдвяні листівки зі статичними євангельськими сюжетами. Існували й більш ускладнені моделі: ляльки кріпилися на диску, що обертався, створюючи ілюзію оживлення фігур.

На Східній Україні з вертепом колядували рідше. Тут він виступає як справжній театр ляльок, досить складний за конструкцією, що обслуговувався справжніми професіоналами. Двоповерхові, гарно оздоблені, такі вертепи були справжнім досягненням народного мистецтва. Кожний поверх мав своє призначення: на першому ставили побутово-пародійні сценки, інтермедії світського характеру, на другому ж розігрували сюжети різдвяного євангельсько-

го циклу (*народження Христа, нищення немольят за наказом Ірода, прихід волхвів із дарами тощо*). Найбільшу симпатію у глядачів викликали імпровізовані побутові сценки, в яких позитивними персонажами виступали Козак-запорожець, Солдат (*Москаль*) і Селянин, висміювались пани, зажерли-

ві попи, корчмарі та ін. Вертепне дійство супроводжувалося танцями та піснями.

Поруч із ляльковим побутував і «живий» вертеп – специфічний фольклорний театр костюмованих виконавців, відомий під різними назвами: «Іроди», «Героди», «Королі», «Ангели», «Пастирі» тощо.

Новий рік

Новий рік – одне з найдавніших і найпопулярніших календарних свят.

У давніх слов'ян, як і в багатьох землеробських народів Європи, рік розпочинався навесні. Після прийняття християнства за греко-візантійським обрядом початком церковного та громадянського року стало 1 вересня. З 1700 р. Петро I увів у Росії січневе літочислення, проте на Україні під впливом Литви й Польщі, які захопили в XIV–XV ст. більшу частину

її території, традиція зустрічі Нового року 1 січня існувала ще з кінця XIV ст., хоч і тривалий час не визнавалася широкими масами.

Серед українського селянства аж до початку XX ст. зберігалися новорічні традиції змішаного язичницько-християнського походження. Так, новорічні свята вважались чарівним часом, коли пробуджувалася й ставала небезпечною всіляка нечиста сила. Вірили, що на святках присутні душі померлих родичів, яких також боялися і намагалися умилостивити. Побутувало уявлення про те, що у Новорічну ніч відкривається небо і в Бога можна попросити що завгодно. До цієї ночі, як і до свята Івана Купала, приурочені перекази про палаючі гроші та скарби. Дуже довго жила віра в те, що характер новорічного свята впливає

на долю всього року. На цьому ґрунті сформувалися звичаї, обряди, заборони та обмеження, в яких яскраво відбився світогляд хлібороба, його невпевненість у завтрашньому дні, страх перед стихійними силами природи.

Традиційна новорічна обрядовість українців – це ціла низка зимових свят, серед яких виділяється період дванадцятидення з кульмінаційними точками 25 грудня (*Різдво*), 1 січня (*Новий рік*) і 6 січня (*Хрещення*) за ст. ст. Навколо цих дат церковного та громадянського календаря протягом віків склався надзвичайно багатий комплекс звичаєвості. Останній день старого і перший день нового року українці відзначали як свята Меланки (*Маланки*) і Василя. На відміну від Різдва і Хрещення ці дні не мали важливого значення в релігійному календарі, тому в їхній обрядовості майже не помітно церковних мотивів.

Вечір 31 грудня називали щедрим або багатим, до нього готували багатий святковий стіл. Тоді ж удавалися до різноманітних магічних ритуалів. Наприклад, господар підходив із сокирою до дерева, звертаючись до нього: «Як уродиш – не зрубаю, як не вродиш – зрубаю», – і тричі легенько торкався сокирою стовбура. Наслідком цих дій мав бути рясний урожай фруктів. Щоб улітку позбутися гусені, тричі оббігали садок босоніж тощо.

Побутували численні новорічні прикмети й ворожіння. Так, на Полтавщині у Новорічну ніч дивилися на хмари: якщо вони йшли з півдня, вірили, що буде врожай на ярину, якщо з півночі – на озимину. Тієї ж ночі намагалися дізнатися, які зернові будуть найбільш урожайними наступного року. Для цього надворі лишали пучечки пшениці, жита, ячменю, вівса та ін. Вважалося, що краше вродить та культура, на яку впав іній. Яскраво ігровий характер мали ворожіння про шлюб.

«Маланка» («Меланка»)

Специфічними складовими традиційного українського новоріччя були величальні обходи й поздоровлення (*щедрування, засівання*), ритуальний обмін вечерею, обряди та ігри з масками («Маланка», «Коза») та ін. Деякі з них широко побутують й донині.

«Маланка» («Меланка») – традиційний новорічний обряд із використанням масок. Назвою він зобов'язаний св. Меланії, день якої за церковним та юліанським календарем припадав на 31 грудня за ст. ст. Ще у недалекому минулому обряд «Меланка» був поширений на значній території України.

За давньою традицією роль головного обрядового персонажа – Маланки – грав хлопець, перевдягнений у жіночий народний костюм. Інші ролі також виконували парубки. Лише подекуди маланкували й дівчата.

Обряд, що проходив від аграрно-магічних звичаїв давніх слов'ян, у XIX ст. трансформувався у громадську святкову забаву, своєрідний сільський карнавал, у якому важливе місце займали шлюбні мотиви. Масковані учасники новорічної процесії розігрували кумедні сценки-інтермедії. Маланка зображувала господиню, що все робить недоладно: б'є посуд, мие піч водою, а лави підмазує глиною, підмітає сміття від порога до середини хати тощо. У деяких селах Буковини й Прикарпаття виконували колективний загальносільський танець за участю ряджених, влаштовували ігри біля громадського вогнища, ритуальну боротьбу масок, колективну трапезу.

Традиційні карнавальні образи «Маланки» включали маски тварин – Кози, Ведмедя, Журав-

ля, Бика, Коня, маски Діда і Баби, а також багатьох інших персонажів.

Ряджені (перебрані, черебиранці, цигани) – традиційні учасники народних свят і обрядів, що змінювали свій зовнішній вигляд за допомогою незвичайного одягу або масок. У давнину рядження виконувало важливі релігійно-магічні функції, але з часом цей звичай перетворився на веселу розвагу, маскарад.

Найдавніші маски традиційного рядження українців зооморфні – Коза, Ведмідь, Журавель, Бик, Кінь; з культом предків пов'язані антропоморфні маски Діда і Баби, а також маски змішаного походження (*наприклад, Чорта*). Популярними були побутові маски (*Маланка, Василь, Наречений і Наречена*), соціальні (*Козак, Солдат, Піп, Пан, Король, Генерал*), етнічні (*Циган, Єврей, Турок*), професійні (*Лікар, Коваль, Сажотрус, Мисливець*) та ін. Отож структура традиційного рядження по-своєму відображала реальний світ соціально-побутових відносин в українському селі.

Щедрування

Давній звичай новорічних обходів, під час яких групи щедрувальників (*переважно молодь*) піснями славили господарів, бажали їм здоров'я й достатку, за що отримували винагороду. Щедрування супроводжувалось магічними діями, музикою, танцями, пантомімою, обрядовими іграми з масками. Обрядових новорічних пісень – щедривок (*різновид колядок*) співали окремо господарю, господині, хлопцю, дівчині, усій родині, були щедрівки дитячі, жартівливі, пародійні.

На відміну від колядування щедрування незначною мірою відчуло на собі вплив християнської церкви. На кінець

XIX ст. обряд переважно став явищем народної художньої творчості. Таким він зберігся й досьогодні.

З а с і в а н н я (посипання) – давньослов'янський новорічний звичай. У перший день нового

року дорослі й діти, переважно чоловічої статі, ходили від хати до хати, символічно засіваючи хлібні зерна і бажаючи господарям щастя, здоров'я, щедрого врожаю. Широке розповсюдження мали побажання, виконувані речитативом, наприклад:

Сійся, родися,

Жито, пшениця,

Всяка пашниця.

Зверху колосиста,

Зісподу корениста.

Будьте з святом здорові,

З Новим роком!

Посипальників, що ходили невеличкими групами, приймали як самих бажаних гостей: запрошували сісти до столу, щоб добре все сідало або щоб свати сідали (*так казали там, де були незаміжні дівчата*). Нерідко хлопчики наслідували квоктання курей, а їх, жартуючи, смикали за чуба або за вуха, щоб курчата були чубаті, вухаті й волохаті. У деяких місцевостях перший засівальник повинен був обмолотити макогоном сніп жита, що стояв на покуті від Різдва.

Після закінчення всіх обрядових дій господарі пригощали посипальників яблуками, бубликами, пиріжками та іншими ласощами, часто давали й дрібні гроші. Зерно, що вони розкидали по хаті, господиня збирала і давала куркам, аби краще неслися.

Хрещення

Хрещення (Водохрещі, Водохреща, Ордань, Ардан, Йордан) – народний варіант християнського свята Богоявлення.

Відзначалося 6 січня за ст. ст. і знаменувало собою закінчення дванадцятиденного періоду святкувань. Хрещення увібрало в себе багато язичницьких і християнських обрядів, центральне місце серед яких займали обряди, пов'язані з водою.

Вечір напередодні Хрещення (*Друга кутя, Голодний Свят-вечір, Голодна кутя*) немовби повторював обряд Багатої куті, але в децю скороченому вигляді. Весь день 5 січня дотримувалися суворого посту. Надвечір ішли до церкви, де відбувалася святкова служба, що завершувалась освяченням води. Принісши в глечуку або пляшці свячену воду додому, господар кропив нею всіх членів сім'ї, хату, подвір'я,

криницю, сільськогосподарський реманент, свійських тварин. Аби залякати нечисту силу, було прийнято курити ладан чи пахуче зілля, малювати крейдою або олівцем хрести на хатньому начинні, дверях, господарських будівлях. Гуцули ж розпускали вівсяний сніп, занесений в хату ще на початку святку. З нього робили перевесла, якими господар обв'язував кожне фруктове дерево

в садку, аби родили так рясно, як овес. Після виконання деяких

ритуалів різдвяного Свят-вечора та після урочистої трапези проганяли кутю – тобто виходили з хати і зчиняли галас, б'ючи макогоном або поліном по парканах, пустих цebraх тощо.

Саме свято Хрещення відбувалося на річці або біля струмка; в місцевостях, бідних на воду, збиралися коло криниці. Напередодні на льоду річки вирубували великий хрест, пробивали ополонки, з льоду й снігу робили одне або кілька скульптурних зображень хреста, які нерідко обливали буряковим квасом.

Кульмінаційний момент свята – занурення священником хреста у воду, після чого вона вважалася освяченою. Цей акт у багатьох місцевостях супроводжувався стріляниною з рушниць та запуском голубів.

Освяченій воді приписувалися чудодійні властивості. Її давали зуроченим дітям, людям, що помирили, хворим тваринам, особливо цінували її пасічники. До крижаної купелі вдавалися хворі,

Масляна (Масниці, Масляниця, Сирна неділя)

Масляна (Масниці, Масляниця, Сирна неділя) – давньослов'янське свято на честь весняного пробудження природи. Християнська церква включила Масляну у свій календар: масляний тиждень напередодні Великого посту (*кінець лютого – початок березня за ст. ст.*), проте вона так і не набула релігійного змісту.

На Україні Масляна не мала такого широкого розмаху, як, приміром, у центрально-російських областях. Але й тут дорослі та молодь катилися на конях, ходили в гості, влаштовували бенкети у складчину. У деяких місцевостях Масляну зображувала заміжня жінка, яку під жарти возили на санчатах односельці. Широке розповсюдження мав звичай колодки (*колодія*), відомий у кількох варіантах. Наприклад, розігрували народження і поховання дерев'яної ляльки (*колодки*) – відгомін давнього ритуалу знищення опудала Зими. Найчастіше ж колодку у вигляді поліна, качалки, стрічки, хустки, квітки тощо чіпляли парубкам і дівчатам як символічне покарання за те, що вони не взяли

а іноді й ряджені щедрувальники, змиваючи в такий спосіб «скверну бісівських масок».

За давньою традицією на Хрещення в селах і містах України (*особливо Лівобережної*) влаштувалися катання на святково прикрашених конях та кулачні бої.

Кулачні бої – народна розвага, відома ще з дохристиянських часів. На Лівобережжі ця традиція тривала аж до ХХ ст. Кулачні бої, звичайно, проходили зимою на льоду річок, ставків, озер, нерідко там, де відбувався обряд водосвяття. Сходилися чоловіки з двох сусідніх сіл або хуторів; у великих селах, як і в містах, бої йшли між представниками вулиць чи кутків. Іноді міщани билися з купцями, ремісники з семінарстами тощо.

Кулачні бійці дотримувалися певних правил. Спочатку «чубарилися» діти, після них показували свою відвагу й спритність парубки, і лише потім включалися у боротьбу дорослі чоловіки. Неписаний закон не дозволяв бити лежачого або бити з-за спини; ті, що виходили з гри, сідали на лід або відбігали вбік. Переможцем вважалася та сторона, якій вдавалося витіснити суперників з поля бою (*справою престижу було відвоювати місце біля орданського хреста*) або змусити їх до втечі. Іноді відступаючих переслідували аж до їхнього села і там знімали з церкви дзвін, що вважалася великою образою для громади, якій доводилося сплачувати викуп. Крайці кулачні бійці користувалися в народі великою повагою.

Жорно (*крутилка, крутьолка*) – традиційна зимова гра українців. В ополонку на ставку опускали дерев'яний стовпчик, і, коли він обмерзав, на нього настромляли старе колесо від воза. До спиць колеса прив'язували довгу жердину, на кінець якої прикріплювали санчата. Одні учасники гри обертали колесо, а інші катилися на санчатах, що бігали по колу з великою швидкістю.

шлюб минулого року, а ті відкуповувалися грішми або могоричем. На Поділлі хлопці пригощали дівчат горілкою, пивом, солодощами – купували (*запивали*) колодку. У подяку за це кожна дівчина вишивала перкалеву хусточку, оздоблюючи її квітками та ініціалами свого обранця, та дарувала йому на Великдень – повертала колодку. Такі ритуали нерідко завершувалися укладанням шлюбу.

У наші часи деякі елементи традиційної Масляної використовуються у святі «Проводи зими».

